

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI
PUBLICATIONES MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS
17. 1984.

SZERKESZTIK — REDIGUNT
TORÓCSIK ZOLTÁN — UZSOKI ANDRÁS
Különlenyomat — Separatum

HOLL IMRE

**DUNÁNTÚLI KÁLYHACSEMPÉK
KACHELN IN TRANSDANUBIEN**

VESZPRÉM, 1985

DUNÁNTÚLI KÁLYHACSEMPÉK

(Udvari műhelyek szállításai a 15. században)

BEVEZETÉS

(A kutatás módszertanának története)

A régi kályhacsempék gyűjtése és tudományos feldolgozása volt a legelső, ami a figyelmet a középkori kerámia felé fordította. Művészi kivitelük, sokféleségük, tematikájuk érdekessége már akkor a gyűjtők és a múzeumok érdekkörébe került, amidőn — a középkori régészeti kutatás hiányában — e kor sok más tárgyi emléke még alig keltette fel a figyelmet. Az általában véletlenszerűen előkerülő darabok, melyekből inkább csak az ép példányokat őrizték meg, az iparművészet és a kultúrtörténet kutatóit foglalkoztatták; a feldolgozási módszert a stílustörténeti szemlélet, ritkább esetben az ikonográfiai tematikai meghatározás kérdései jelentették. A legkiválóbb fennmaradt emlékek — teljes álló kályhák — esetében viszonylag jó eredményekkel dicsekedhetett a kutatás, hiszen ezek (mint a salzburgi kályha és a nürnbergi Germanisches Museum kályhagyűjteménye) sokoldalú vizsgálatra voltak alkalmasak teljes csempesorozataikkal és ábrázolásaikkal kiérlelt, magasfokú stílusa a kormeghatározást is jól segítette. Ezek azonban egyetlen kivétellel (a meráni vár kályhája, Tirol) mind az 1500 utáni időkből származnak. A korábbi anyagot a gyűjtőknél és a múzeumokban őrzött egyes csempék jelentették, melyek jó részénél még a lelőköri körülmény, de sokszor az előkerülési hely sem volt ismert. Itt a meghatározáshoz csupán a formai vizsgálat segíthetett, ami egy ilyenfajta, sokszor másod- vagy harmadlagos átvétel útján létrejött iparművészeti alkotás esetében már nagyon nehéz, a kormeghatározást bizonytalanná teszi. A más oldalú tájékozódást nyújtó heraldikai támpontok viszonylag ritkán voltak meg (sokszor nem is egyértelműek) és a lelőhely története (tulajdonos, építés, pusztulás ideje) is ritkán volt ismert. Nem csoda, hogy az ilyen nehézségek miatt számos ország gyűjteményanyagának nagyobb része feldolgozatlan, a publikált anyag az értékes, nagy gyűjtemények esetében is kevés. Nem csodálható, hogy az utóbbi 25 évben megjelent nagy európai összefoglaló munkák közreadott anyagokkal legnagyobb részben a múlt századvég és e század elejének kutatási eredményeire támaszkodnak; nagy részben ugyanazt a jól ismert, sokszor bemutatott emléksanyagot tárgyalják újra; amit a kutatás úttörői fedeztek föl. (A. Essenwein, Nürnberg, 1875; A. Walcher—Molthein Bécs 1905; E. Rippmann, Schweiz 1900; M. Wingenroth, Nürn-

berg 1899; A. Franz, Brno 1909; K. Strauss, Németország 1915—1928; Divald Kornél, Bp., 1917.)

A művészettörténeti vizsgálat kiegészítését más oldalú forrásanyag bevonásával néhány kutató már régebben is megpróbálta. A történetírás forrásait (helytörténet, fazekasmesterség levéltári anyaga, leltárak) egyesek már korán felhasználták, párhuzamba állítva így az emléksanyagot és az írott, évszámhoz köthető adatokat.¹ Sajnos eredményeik modern ellenőrzése már többször bebizonyította, hogy a kétfajta forrás egybevetése tévútra is vezethet (ami a további kutatást évtizedekre félrevezeti); nem biztos, hogy a leltár vagy elszámolási jegyzék, még kevésbé egy mesternév pusztá említése arra az emlékscsoportra vonatkozik, ami a gyűjteménybe került. Ma már mindenki előtt világos, hogy pl. egy rangosabb vár, kastély vagy város háza reprezentációra is szánt termében nem egyetlen kályha állt, hanem azt hosszabb-rövidebb használat után újabbra cserélték. Melyik ebből az, aminek maradványa több száz év után előkerült? Nyilvánvaló, hogy a mechanikus egyeztetés előtt mérlegelni kell az előkerült tárgyak csoportjainak relatív időrendjét stílusuk, formai jegyeik alapján. Ugyanígy pl. a várak pusztulásának és a következő újjáépítésnek adatait sem lehet minden esetben mechanikusan kormeghatározásra felhasználni.² — Az igazi változást a kutatásban csak a középkori régészet megjelenése és módszereinek következetes alkalmazása hozta: a stratigráfia alkalmazása a leletcsoportok elkülönítésére, a leletek összefüggő értékelése, írott források és numizmatikai anyag bekapcsolása a végső helytörténeti kiértékelésbe. A kerámiát és kályhacsempéket is tekintetbe véve ez az újfajta kutatás a 30-as évekkel indult el — ekkor azonban még alig akadt ilyen érdeklődésű kutató. (Svájcban pl. K. Heid vár- és városátásai 1930-tól; majd a római régész E. Vogt zürichi városátása 1937-ben az *összes korszak* megfigyelésével és feldolgozásával.³) Érdekes módon a nemzetközi kályhacsempé-kutatást ezek a korai eredmények alig befolyásolták értékes adataikkal; egy másik szakterület belső ügye maradt. További előrelépést csak a háború után kifejlődő középkori régészeti kutatás hozott, elsősorban az 1948-tól folytatott budai királyi palota ásatása, Gerevich L. vezetésével. Itt a nagy mennyiségű leletanyag jelentős részét képezik a középkori kályhacsempék, s ráadásul, amint feldolgozásuk kiderült, nemzetközi összehasonlításban is elsorangú kivitelben. Nyilvánvaló volt, hogy ér-

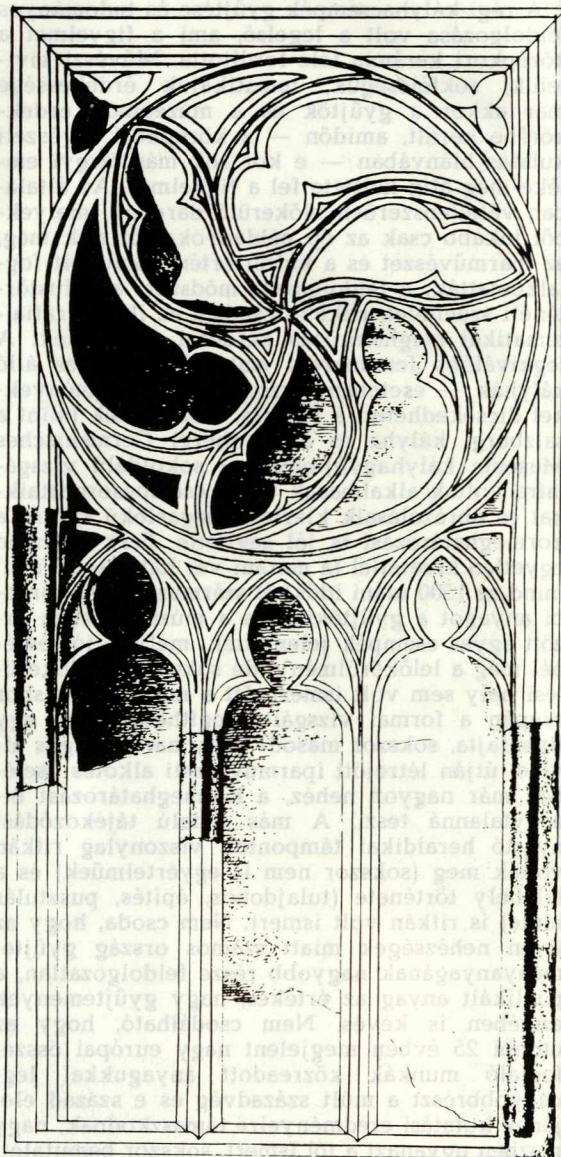
1. ábra. Mérműves csempék az I. csoport kályhájáról. Buda, palota; 1408/15 körül
 Abb. 1. Maßwerkkacheln vom Ofen der Gruppe I. Buda, Palais; Um die Jahre 1408/15.

telmezésük során először a régészeti leletösszefüggések adatait kell tisztázni, ami elpusztulásuk idejét mutathatja. Ezután a lelőhelyektől függetlenül az egykori összefüggések kiderítése volt számomra a legfontosabb: mely kályhacsempék tartozhattak eredetileg ugyanahhoz a kályhához. Ez egyrészt a technikai kivitelezés, anyag- és színárnyalat-egyezések, másrészt méretmegfelelések összehasonlítását jelenti, második lépésben pedig a stílusjegyeken alapuló csoportosítást.⁴ A következő lépés az adódó csoportok (általában 1—1 kályha) összehasonlítása, relativ időrendjének felállítása. Itt részben ismét maguk a régészeti (pusztulási) adatok segítenek, másrészt a jellegzetes csempék stílusvizsgálata. Több esetben a relativ időrend kimutatásához a másolatok megtalálása segít: a kályhás-fazekasok tevékenységének egy jellemző vonása korábbi álló kályhák egy-egy részletének lenyomat útján történő átvétele (rendszerint gyengébb rajzzal)⁵. Az abszolút időrend megközelítéséhez nagyon sokfajta út nyíthat:

1. heraldikai bizonyítékok, a megrendelő vagy az ajándékozó címerével;
2. történeti események, politikai kapcsolatok tükröződése;
3. az épület építéstörténeti adatai, pusztulása;
4. esetleges feliratok, portrék;
5. a műhely máshol felállított egyező vagy hasonló kályhájának adatai;
6. egyértelmű stíluskritikai jegyek. — Természetesen lehetőleg minél több oldalról kell megpróbálni, egymással egyeztetni e módszereket. Egyes szerencsés esetekben különösen az 1. és 2. pontban foglalt adatok összesítése során sikerült több esetben aránylag rövid (néhány éves, egy évtizedes) időmeghatározásokhoz jutnunk. Az eredmény nemcsak a konkrét csempék — és ezen keresztül az egész kályha — korhatározásához segít, de a csoportok relativ rendjének fel-

állításánál a többi relativ kronológiáját is pontosítja, ha nem is olyan konkrét évszámokkal, mint a meghatározottat.⁶

Megfelelő leletmennyiség esetén megkísérhető az egész kályha alakjának rekonstrukciója (rajz, modell, másolat, eredeti darabok összeállítás), ami újabb összefüggéseket világít meg: eddig figyelembe nem vett csempék, díszítő részletek bekapcsolása; a műhelyre jellemző megoldások jobb megismerése (milyen alakú, méretű csempéket kedveltek; a díszítés tematikája), más műhelyek eredményeinek hatása. A rekonstrukció természetesen mindig szubjektív, hisz rendszerint azonos csempeanyagból nemcsak egyetlen felállítási megoldás képzelhető el: a kályha magasságát például nyilván befolyásolta a rendel-

2. ábra. Mérműves csempe az I. csoport műhelyéből, barna mázzal. Kőszeg, vár.
 Abb. 2. Maßwerkkachel mit brauner Glasur, aus der Werkstatt der Gruppe I. Kőszeg, Burg

kezésre álló belső tér nagysága is. (Az általunk bevezetett rekonstrukciószerkesztések módszerét azóta már más országok régészei is alkalmazzák: Románia, 1979; Morvaország, 1981; Szlovákia 1978.)

UDVARI MŰHELYEK — VÁROSI MŰHELYEK

Az itt használt megnevezés valójában nem szerencsés, hiszen a kályhás-fazekasok esetében az esetek többségében valószínűleg egy jó hírű városi műhely szállított a feudális udvartartás részére is, és csak ritkábban kerülhetett sor egy valóban udvari műhely létrehozására. Jobb híján mégis ezt használjuk azoknak a termékeknek esetén, amelyeknél az elsődlegesen királyi megrendelés kétségkívül bizonyítható.⁸

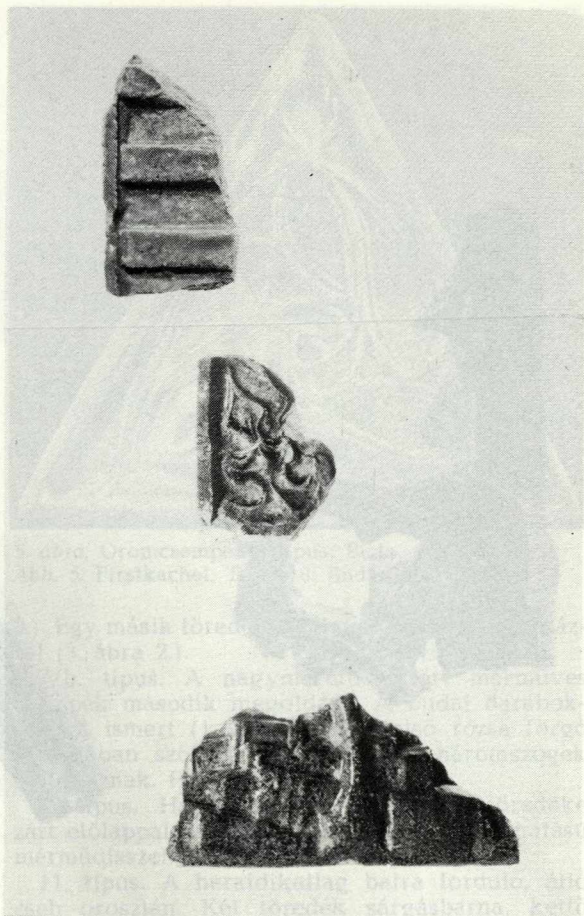
Ma már az egyre szaporodó csempeanyag jól kirajzolja, hogy az *udvari műhely* tevékenysége a felhasználókat tekintve háromirányú:

1. királyi udvar (székhely, más királyi várak);
2. főúri vár, kastély; vidéki udvarház; egyházi főúr székhelye,

3. kolostor: valószínűleg nem saját rendelésre, hanem királyi, főúri patrónus ajándékként.

A *városi-mezővárosi műhelyek* készítményeit általában jellemezhetik az előző műhelyek tevékenységével összevetve a valamivel szerényebb mintakincs, esetleg jelentős minőségbeli eltérés; udvari műhely alkotásának részbeni másolása egyidőben, vagy évtizedekkel később. (Pécsert Ernuszt püspök kályhájánál legkevesebb 20 év múltán vettek át 3 csempetípust a lovagalakos kályharól; Nyírbátorban ugyanerről 30 év múlva vették át a kis szobrocskák felhasználását, de ugyanazon a kályhán a fő heraldikai motívumok alig 1—2 évvel követik a királyi udvarban álló előképeket.⁹) A másolás gyakran csupán egy vagy két csempetípusra, jellegzetes dekoratív kompozíciókra terjed, egyes esetekben ezek kedvelté válva több műhelynél is feltűnnek, különböző minőségben. A másolás olyan kályhák esetében volt gyakori, amelyek eredeti példányai több palotában, várban is állottak, és így a környékbeli mesterek számára közvetlen ösztönzést jelenthettek. — A városi műhelyek mintakincse, motívumválasztéka eltért az udvari megrendelésre készülő alkotásoktól, nem annyira kötődött a feudális-lovagi szemlélethez. Alkotásaik természetesen még könnyebben utat találhattak a városon kívül is, várakba, vidéki udvarházakba, plébániákba; az eddigi adatok szerint elsősorban a 15. sz. második felétől kezdve.

A kályhakészítők között, bár jóval kisebb mértékben, de tekintetbe kell vennünk a *külföldi városi műhelyek* exportszállításait is. Bár általában a nemzetközi kutatás az ilyenről alig tud (ma is hat a klasszikus felfogás: a cserép helyben készült, nem volt érdemes szállítani!), bizonyítható, hogy kályhacsempéket, kályhákat nagy távolságra is szállítottak, elsősorban a vízi utakat is felhasználva. Regensburgból Tirolba levéltári adat szerint 1466-ban vittek megrendelésre kályhát, ajándékképpen pedig Magyarországra 1487 után meglévő leletek szerint.¹⁰ Ma már úgy vélem, más kályhák esetében is előfordult, hogy

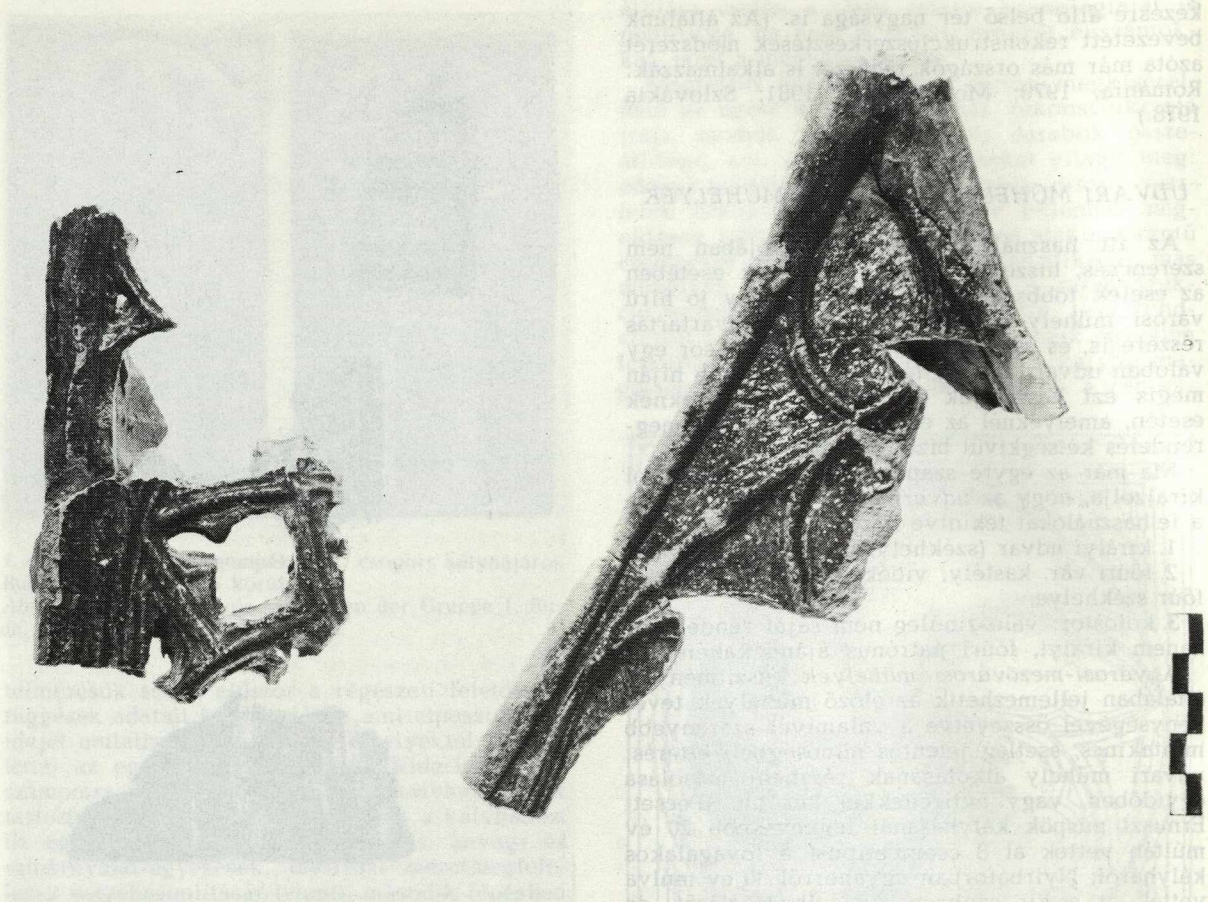
3. ábra. Az 1. és 2. típus csempéjének töredékei, sárga, zöld és barna mázzal. Várpalota, vár

Abb. 3. Kachelfragmente Typus 1. und 2. mit gelber, grüner und brauner Glasur. Várpalota, Burg

távolabbi, külföldi műhely szállította vagy negatív készletét magával hozva idegen mester készített el egy kályhát. Az előbbi feudális udvarnál¹¹ ugyanúgy elképzelhető, mint városi környezetben. Városok esetében nemcsak megrendelés, de a szokásos kereskedelmi forgalom is segíthette egy-egy fejlett, nagy termelékenységű műhely piacközérzetének kiszélesítését és ez a szomszédos ország közelebbi városait is jelenthette. Pozsony esetében az 1457—58. évi harmincadvám-feljegyzések bizonyítják kályhafiókok („kacheln“) behozatalát. Itt elsősorban Ausztriából jövő mesterek áru szerepelhettek a közelség miatt, köztük Slegl hainburgi fazekast név szerint is említik. Pedig a városban 1434-ben 8 adózó fazekas lakik; köztük kályhakészítő bizonyosan volt, de a teljes keresletet nem tudták ebben sem ellátni.¹² Hasonló lehetett a piaci helyzet Sopronban is.¹³

UDVARI MŰHELYEK SZÁLLÍTÁSAI A 15. SZ. ELSŐ FELÉBEN

Az eddig előkerült leletanyag alapján már bizonyítható, hogy a 14. sz. második felétől kezdve

4. ábra. Mérműves csempék töredékei zöld mázzal; 7/b. és 8. típus. Várpalota
 Abb. 4. Maßwerkkacheln—Fragmente mit grüner Glasur; Typus 7/b. und 8., Várpalota

néhány fejlett műhely a királyi udvar számára készített magas színvonalú készítményei mellett más feudális és egyházi urak igényeit is ki tudta elégíteni.¹⁴ Az ilyen szélesebb körű tevékenység — ami a fazekasműhely folyamatos munkájához is nélkülözhetetlen — főleg a 15. sz. elején mutatható ki. A Zsigmond-kori műhelyek közül kályha szállítása mások számára (tehát nem a királyi palotákba) az egyes csoportok sorrendjében:

I. csoport

— Laczkfi István nádor budai házába (1387—97);

— Esztergom, az érseki palotába (1408/15 körül);

— Fejérvár vára (Kereki, Somogy m.), Marczali Miklós ispán várába; itt a 2. típus állatmescsempéjének egy sárgás-almazöld mázas és egy mázatlan példányából kerültek elő töredékek, valamint két másik csempe kisebb részlete.¹⁵

— Vértesszentkereszt, bencés kolostor: 1., 2., 9., 10—12. típusok, valamint ugyanehhez a kályhához tartozó új csempetípusok, melyek a budai kályhán nem szerepeltek.¹⁶

— Kőszeg, vár; a Garai testvérek palotájában is felállításra került két kályha, melyek közül az elsőnek sokszögű felső részéhez olyan áttört mérműdíszes csempéket használtak fel, amelyek szo-

ros rokonságban állanak az I. csoport 7 a—b. típusával. E zöld, illetve barnássárga mázas csempék e műhely munkái,¹⁷ de jellemzőnek tartjuk, hogy mind e kályha, mind második mázatlan kivételű, egyébként már másfajta, eltérő díszítésű csempékből készült. Ugyanúgy, mint a vértesszentkereszt apátság esetében is, az elkészített kályhák már több-kevesebb eltérést mutatnak. Az újabb változatok készítése összefügghet az időközben elkészült újabb negatívokkal is, de Kőszeg esetében már nyilvánvalóan bizonyos egyszerűítéssel, vagy a feloszlott műhely kézműveseinek máshová költözésével magyarázhatjuk a változást. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt még nem egy-egy minta későbbi lemásolása, átvétele történt, az eredeti műhellyel még van valamilyen kapcsolat (2. ábra).

— Belgrád (Nándorfehérvár vára) — Feldolgozatlan töredékek.

II. csoport

— Baracs, ismeretlen személy nemesi kúriája.

— Vértesszentkereszt, bencés kolostor: a 6. és 10. típus csempéi, valamint új csempetípusok. A kályhát itt is különböző színű csempékből rakták.¹⁸

IV. csoport

— Belgrád; több típus feldolgozatlan töre-

déke a várásatásból, közülük az 1. és 4. típus töredéke publikált.^{18a}

— Ozora, Filippo Scolari várkastélya.¹⁹

V. csoport

— Ete mezőváros.

— Székesfehérvár. A már korábban ismertett, lelőhely nélküli töredék után Siklóssy Gy. új ásatása a Sziget külvárosában lokalizálja a királyi műhely által szállított kályhát.

— Vértesszentkereszt, kolostor. Nem azonosak a budai csempékkel, de azonos stílusúak.²⁰ A Cillei-Garai címerek *talán adományozásra* utalnak, ez esetben e kályha kormeghatározása tovább szűkíthető 1423 (a budai 3. típus legkorábban ekkor készülhet) és 1433 (Gara Miklós nádor †) közé.

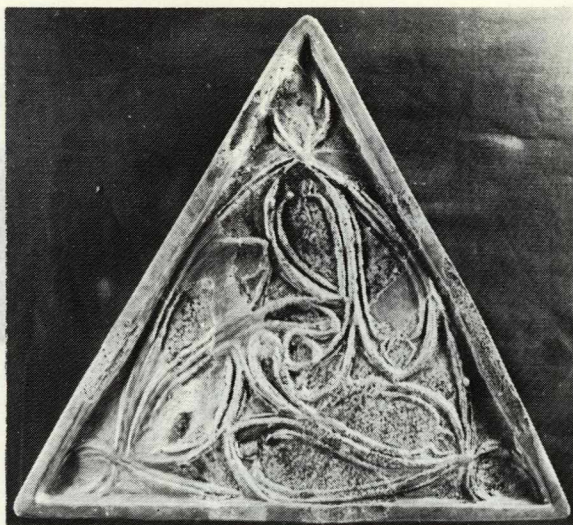
A VÁRPALOTAI KÁLYHA

A várpalotai középkori vár egykori alakját egy évtizeden át végzett műemléki kutatás és az ásatások sorozata derítette fel. Gergelyffy A. mutatta ki, hogy a többször átépített szabályos alaprajzú vár maga is ráépült egy korábbi nagyszabású palotaegyüttesre, amely a 14. sz. második felében épült fel és névadója lett a középkori településnek is.²¹ — Amíg az alaprajzi- és a fal-kutatások eredményeit az írásos adatokkal egybevetve részletes építéstörténeti kiértékelés készült, az ásatások és leletmentések megfigyeléseinek egy része az előkerült középkori leletekkel együtt feldolgozatlan maradt. Nem célunk itt ennek okait keresni, de az nyilvánvaló, hogy közrejátszott ebben egy régóta meghaladott szemlélet is, amely a régészeti munka céljait, sokoldalú bizonyító lehetőségeit sem ismeri fel.²² Magunk részéről csupán egy fontos leletcsoport bemutatásával igyekszünk témánkat előbbre vinni. — Az itt sorra vett csempéanyag 2 töredék kivételével mind az 1962. évi ásatás során került elő.²³

Már előljáróban le kell szögeznünk azt, hogy három töredék kivételével valamennyi darab a Zsigmond-kori I. csoport műhelyének készítménye és valószínűleg ugyanahhoz a kályhához tartozott. A cserép rózsaszínű, néha barnássárga, egyenletesen finomra iszapolt és finom homokkal kevert, keményre égetett. A vékony, jól folyó ólomház engobe nélkül fedi a cserepet, ezért annak áttetsző színe tompítja a máz színét. A mázat színező fénoxid sokszor nincs jól elkeverve, ezért foltos, pettyes. Igyekeztek azonos színeken belül is *több árnyalatot* létrehozni — ami e korszak udvari megrendelésre dolgozó műhelyeinél többször is tapasztalható — így a sárgászöldnek két árnyalata és a sárgának három árnyalata (zöldes, sárgásbarna, vörössárga) is szerepel. A kályha összhatása így nagyon színes volt, de nem bántóan tarka. Az egyes típusok sorrendjében a következő csempék fordultak elő:

1. típus. A négyelt Zsigmond-címer töredéke (3. ábra 1.). Zöldessárga mázas.

2. típus. Az állatmesét ábrázoló csempe alsó részének töredéke a sziklás talaj jelzéssel. Piszkos sárgásbarna máz, barna pettyekkel (3. ábra

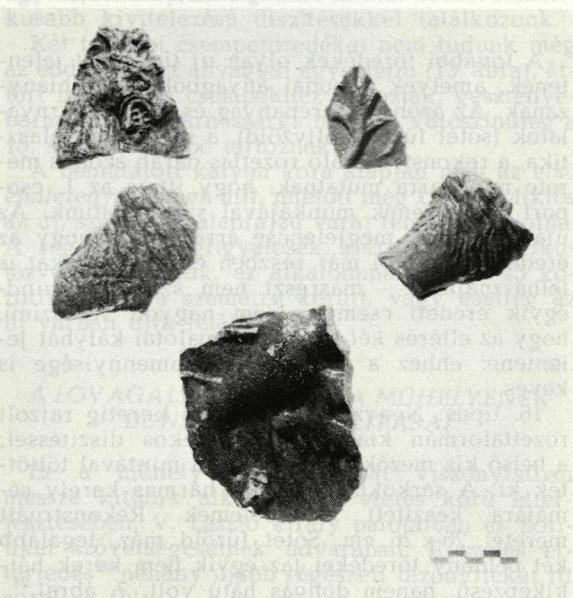
5. ábra. Oromcsempe, 8. típus; Buda, palota
Abb. 5. Firstkachel, Typus 8; Buda, Palais

3.). Egy másik töredék a falevéllal, sötétzöld mázzal (3. ábra 2.).

7/b. típus. A nagyméretű, áttört mérműves csempék második megoldása. A budai darabokról jól ismert (1. ábra, jobb) felső rózsza forgó mintájában szögletes karélyok és háromszögek váltakoznak. Fűzöld máz (4. ábra 1.).

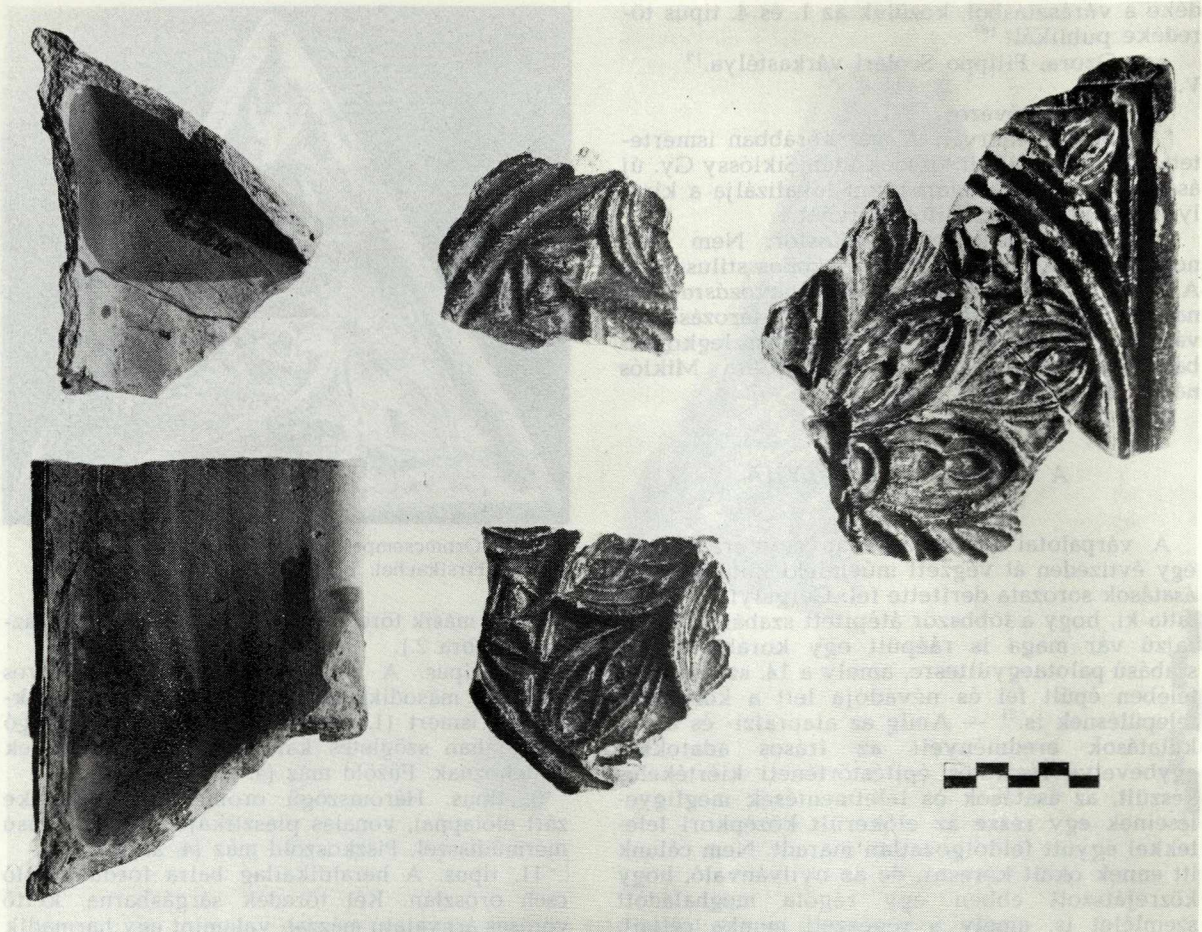
8. típus. Háromszögű oromcsempe töredéke zárt előlappal, vonalas plasztikájú, rajzos hatású mérműdíszsel. Piszkoszöld máz (4. ábra 2.).

11. típus. A heraldikailag balra forduló, álló cseh oroszlán. Két töredék sárgásbarna, kettő vöröses árnyalatú mázzal, valamint egy harmadik csempéből világoszöld mázzal (6. ábra).

6. ábra. Csempetöredékek a cseh oroszlánal; 11. típus. Várpalota

Abb. 6. Kachelfragmente mit dem böhmischen Löwen; Typus 11., Várpalota

7. ábra. Rozettás csempék, sötétzöld mázzal. Várpalota
 Abb. 7. Rosettenkacheln mit dunkelgrüner Glasur. Várpalota

A további töredékek olyan új típusokat jelen-
 tenek, amelyek a budai anyagból eddig hiány-
 zanak. Az azonos cserépanyag és máz színárnyal-
 atok (sötét fűzöld, olivzöld), a szép rajzú plasztika, a rekonstruálható rozettás darab azonos mé-
 rete mind arra mutatnak, hogy itt is az I. cso-
 port műhelyének munkájával számolhatunk. Az
 újabb típusok megjelenése arra mutat, hogy az
 eredeti kályhától már részben eltérő mintákat is
 felhasználtak — másrészt nem szerepelt mind-
 egyik eredeti csempe. Nem nagyon valószínű,
 hogy az eltérés két különböző palotai kályhát je-
 lentene: ehhez a csempék mintamennyisége is
 kevés.

16. típus: Négyzetes csempe, a keretig rajzolt
 rozettaformán kialakított aprólékos díszítéssel;
 a belső kis mezőket mérműszerű mintával töltöt-
 ték ki. A sarkokban stilizált hármaskarély sé-
 májára készített kiegészítőelemek. Rekonstruált
 mérete: 26 x 26 cm. Sötét fűzöld máz, legalább
 két példány töredékei (az egyik nem kerek hát-
 kiképzésű, hanem dongás hátú volt. 7. ábra).²⁴

17. típus: Négyzetes csempe, a léckereten belül
 ferdén rovátkolt belső keretelés. Ágaskodó, balra
 néző, koronás cseh oroszlán. Szép plasztikai ki-
 dolgozás, de nem olyan éles rajzú, mint a 11. tí-

pus alakján. Sötét fűzöld és olivzöld árnyalattal
 két példány töredékei (8. kép; metszetrajz: 11.
 ábra).

18. típus. Valószínűleg négyzetes csempe, de
 dongás hátkiképzéssel, (amint az előző típus
 egyik darabja is); díszítése sárkányrenddel
 körbevont címer: a budai analógiák alapján²⁵
 kiterjesztett szárnyú egyfejű sas. (Itt csak karma
 és farktollai látszanak.) Oldalt az előző típusnál
 látható, de annál szélesebb ferde rovátkolású
 belső keretelés részlete. Világos fűzöld máz, apró
 sötét pettyekkel (9. ábra).

A felsoroltakon kívül még legalább 2—3 to-
 vábbi csempetípus is előfordult itt, ezekből csak
 kis, sötétzöld mázas (olivzöld árnyalatú) töredé-
 kek kerültek elő. Két töredéken állatalak részle-
 te; az egyik jobb felé vágató lovatot ábrázol-
 hatott (a hosszú sarkantyú is kivehető). Egy to-
 vábbi, ugyancsak címeres csempe lehetett: a ma-
 gyar pólyák részletével, de van mezítelen embert
 ábrázoló töredék is. Egy leveles, növényi díszíté-
 sű csempe bal oldalán ismét a ferde rovátkolá-
 sús belső keretelés részlete maradt meg. Az
 egyforma szürkéssárga cserép, valamint a töre-
 dékeknek egy kivételével az előbbiekkal azonos
 lelőhelyei is arra mutatnak, hogy ugyanannak a

8. ábra. Kályhacsempék a cseh oroszlánnal. Várpalota
 Abb. 8. Ofenkacheln mit dem böhmischen Löwen. Várpalota

kályhának további, sajnos még ismeretlen díszítésű csempéi ezek (10. ábra 1–6.).

Mint említettük, az új típusok a műhely mintakincsének bővítését jelentették. Bár technológiailag a teljes palotai kályha egységes kivitelezést mutat, vannak olyan darabjai, amelyek azt bizonyítják, valamivel később készült, mint a budai, nyéki, visegrádi példányok. A 17. típus oroszlánja kissé más felfogású, mint a 11. típusnál; itt is és két további csempén egy belső keretelés jelenik meg, ami az első kályhák csempesorozatán még nem tűnt fel. Valószínű, hogy az új negatívok mintáját más készítette, de ez nem volt azonos a II. és további csoportok mestereivel. Két csempe esetében maradt meg a hátsó fiókrész formája (11. ábra), ez nem egyezik az első csoportnál eredetileg alkalmazott kiképzéssel (12. ábra), bár ez lehet pusztán egy segéd változása is. Új elem, hogy két négyzetes csempénél dongás hátkiképzést készítettek: ezek nyilván már nem az alsó kályhatestben álltak, hanem a sokszögletű felső részben, de formájuk és díszítésük megismételt egy-egy alsó csempét. (Lehet, hogy felül, az oromcsempék alatt helyezkedtek el.) Nem hisszük, hogy e kályha sokkal később készült, *talán csak 1–2 év választotta el* az elsőktől, melyek 1408/15 körül készülhettek. Ha a 18. típus címere a német-római királyság sasa (ez egyfejű!), úgy 1410 után állították, de lehet a Zsigmond által ugyancsak használt brandenburgi sas is (így pecsétjén és aranyforintján). Az minden esetben nyilvánvaló, hogy a IV. csoportban — amelyek egyébként is sok csempemásolatával tű-

nik ki — a 4. típus csempéje (sárkányrendes sasos címer, HOLL 1958, 59. kép) a most első ízben feltűnő 18. típus csempéjét másolta — bár a rovatkolt keretet elhagyta. Ez is oka annak, hogy egyébként szép kidolgozású mintái között sematikusabb kivitelezésű díszítésekkel találkozunk.

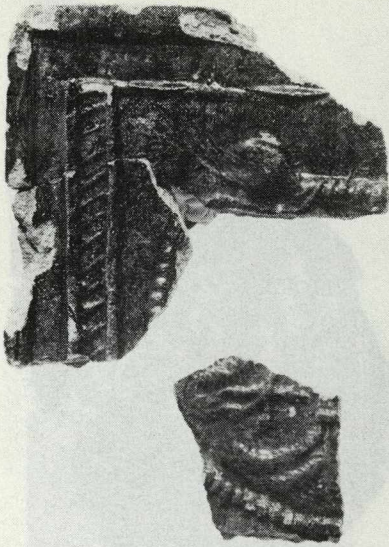
Két további csempetöredéket nem tudunk még az eddig ismert anyaggal egyeztetni (13. ábra); átört mérműves csempékhez tartoztak, gesztenyebarna, illetve barnássárga mázzal. Valószínűleg a 15. sz. első felébe tartoznak.

A bemutatott kályha kora alapján még az *első épületegyüttesben állt*, mielőtt még Ujlaki Miklós az új, szabályos alaprajzú várat felépítette volna. A régészeti megfigyelések kiértékelését nélkülözve nem tudjuk, ez alkalommal (1439–45 között) lebontva szemétre került, vagy esetleg az új várban újra felállították?

A LOVAGALAKOS KÁLYHA MŰHELYÉNEK DUNÁNTÜLI SZÁLLÍTÁSAI

Ez a műhely közép-európai viszonylatban messze kitűnik alkotásainak széles körű elterjedésében, V. László király palotáiban és politikai szövetségeseinek udvarában. E széles elterjedés²⁶ néhány újabb régészeti bizonyítékát itt soroljuk föl:

— Otvös, (Somogy m) 15. századi várkastélya. A 18. típus pelikándíszítésű csempéinek két példánya.²⁷ Megjegyeznénk, hogy Bács püspöki várában és Egervár várkastélyában is e típust hasz-

9. ábra. Kályhacsempe, a sasos címer körül a Sárkányrend jelvényével. Várpalota

Abb. 9. Ofenkachel mit dem Abzeichen des Drachensordens um dem Adlerwappen. Várpalota

nálták fel, valószínűleg egyszerűbb szerkezetű kályhához.

— Tata, királyi vár. A teljes kályha.²⁸

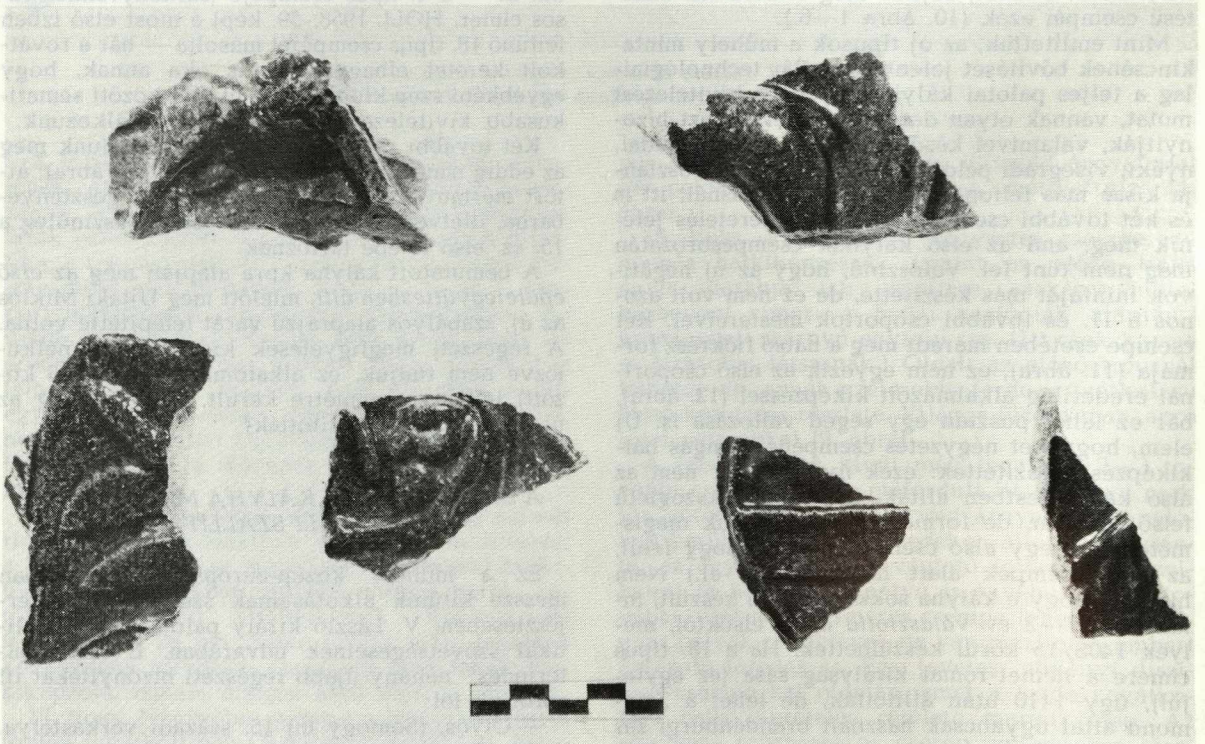
— Sopron, Templom u. 2., Gömöri J. 1976. évi ásatása során előkerült zöld mázas, áttört kivitelű csempetöredék, valószínűleg a lovagalak csempéjéből.

— Esztergom-Kovácsi. A lovagalakos csempe lötöredéke; mázatlan, piros festéknyomok (Ballasi B. Múzeum, 55. 1125 ltsz.).

— Győr, Káptalan-domb, Martinovics tér 1—2. Zöld mázas csempetöredék a 6. típusból; a bal oldali kis fülkében Szt. Mihály-szobrocskával. A lelet jó bizonyítéka annak, hogy a László királyhoz mindvégig hű maradt város várbeli házában ilyen pártállású rangos személy lakott²⁹ (14. ábra). Ez a szobrocska nemcsak innen ismert, Budán a közöletlen töredékek közt szerepel.

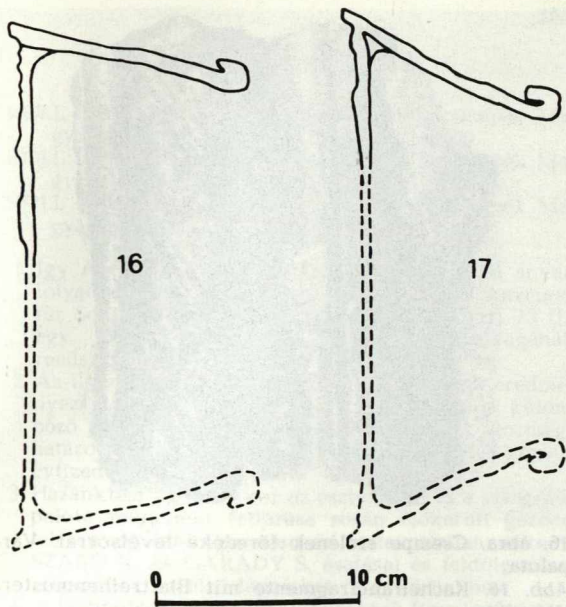
— Pilisszentkereszt, cisztercita kolostor. Gerevich L., 1969. évi ásatása során a 6. típus csempéjének széltöredéke került elő. A fülkében bal kezét felemelő alak szobrocskája áll; vértetbe öltözve, bal oldalán kard, fején nincs sisak. (A szobrocska itt szerepel először díszítésként. Magassága 11 cm, 15. ábra). A lelet a kolostor és az udvar kapcsolatát bizonyítja.

— Vasvár, prépostság. Az 1952. évi ásatás feldolgozatlan anyagában többek közt a 6. típus fülkés kályhacsempéjének egy töredéke is megtalálható. Sötétzürke, redukált égetésű, máz nélküli cserép, jó, éles rajzú lenyomat, tehát nem másolat. (Égyébként itt többségében olyan csem-

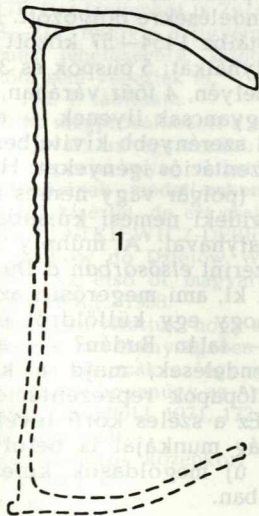

10. ábra. Ismeretlen csempetípusok töredékei. Várpalota

Abb. 10. Kachelfragmente unbekannten Types. Várpalota

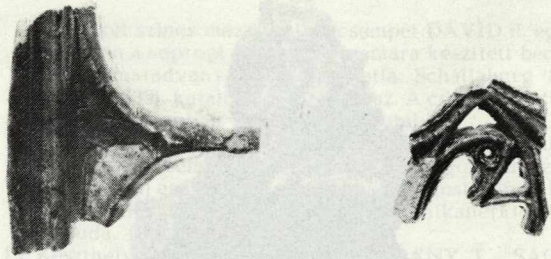
11. ábra. Várpalotai csempék metszetrajza
Abb. 11. Durchschnittrß von Kacheln aus Várpalota

12. ábra. A budai I. csoport csempéjének metszetrajza
Abb. 12. Durchschnittrß einer Kachel aus Buda, Typus I.

pék kerültek elő, amelyek már kétségtelenül másolatok, egy nyugat-dunántúli műhely termékei.) Szombathely, Savaria Múzeum, K. 76. 2. 5. ltsz.

— Várpalota, vár. Az 1962. évi ásatásból származik (D-i helyiség, 10. árok) egy csempe szélének töredéke; rózsaszín cserép, engobe felett repedezett fűzőld mázzal. A többszörösen tagolt keret profilja és a belső pálcára tekeredő levélsor kivitelezése alapján kétségtelenül a 18. csempetípus (pelikán) darabja (16. kép). Már 1975-ben feltételeztük a kaposvári másolatcsempék alapján, hogy László király hívei közül *Ujlaki Miklós erdélyi vajdának* feltétlenül állhatott valamelyik várában eredeti lovagalakos kályha is, hisz az

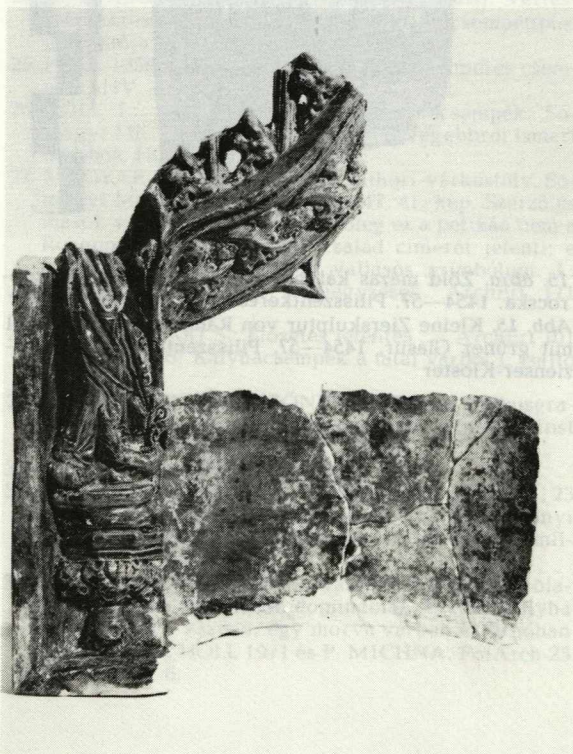

13. ábra. Ismeretlen csempetípusok mérműdísszel, barna és sárga mázú. Várpalota
Abb. 13. Kacheln unbekannten Types mit Maßwerkverzierung, braune und gelbe Glasur. Várpalota

udvari liga egyik fő tagja, s annak idején a csempető királyt ő ütötte lovaggá.³⁰ A lelet előkerülése igazolja elképzelésünket. Ez a kályha már az új várban állott, romjai is máshová kerülhettek.

— Csesznek, vár. Pámer N. 1967—68. évi ásatása során³¹ a felső várból került elő a lovagkályha műhelyének 5. csempetípusából a felső rész kis töredéke, valamint a 6. csempetípus széles ívének darabja. Mindkettő áttört kivitelű, az eredeti darabokkal egyező éles lenyomat zöld mázzal bevonva. A kályha a Garaiak már átépített várában állt, a királypárti Garai László személyéhez kapcsolható (nádor 1458, † 1459).

A század derekán működő, nemzetközi össze-

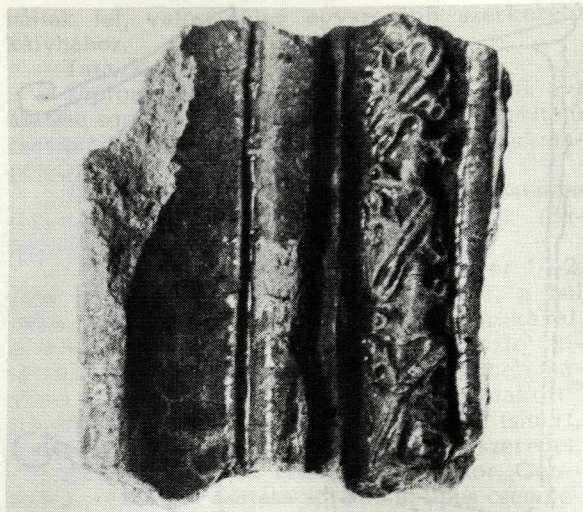

14. ábra. Zöld mázas kályhacsempe töredéke, 1454—57. Győr. Káptalan-domb.

Abb. 14. Ofenkchelnfragmente mit grüner Glasur, 1454—57, Győr. Káptalandomb

15. ábra. Zöld mázas kályhacsempe szélét díszítő szoborcso. 1454—57. Pilisszentkereszt, cisztercita kolostor
 Abb. 15. Kleine Zierskulptur von Rande der Ofenkachel mit grüner Glasur, 1454—57. Pilisszentkereszt, Zisterzienser-Kloster

16. ábra. Csempe szélének töredéke levélsorral. Várpalota
 Abb. 16. Kachelrandfragmente mit Blattreihenmuster. Várpalota

hasonlításban is élenjáró kályhász műhely a mind újabb leletek bizonyossága szerint néhány cseh és morva vár és palota kivételével³² főleg magyarországi megrendelésekre dolgozott. A királyi udvartartás palotáiba 1454—57 között 5 helyen állították fel kályháikat; 5 püspök és 3 más egyházi személy székhelyén, 4 főúr várában, egynek várkastélyában ugyancsak ilyenek — egyes esetekben valamivel szerényebb kivitelben — elégitették ki a reprezentációs igényeket. Három esetben városi házban (polgár vagy nemes lakhelyén) és egy esetben vidéki nemesi kúriában is találunk ilyen kályhával. A műhely tevékenysége az eddigiek szerint *elsősorban a Dunántúl* területén rajzolódik ki, ami megerősíti azt a régi véleményünket, hogy egy külföldről érkező mester hozta létre — talán Budán? — a műhelyt az udvari megrendelések, majd a király pártján álló urak és főpapok reprezentációs igényeinek szolgálatára. Ez a széles körű tevékenység a vidéki fazekasság munkáját is befolyásolta: helyi másolatok és új megoldások keletkeztek egész Közép-Európában.

Rövidítések — Abkürzungen

- HOLL 1958 = HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon, I. BpR 18 (1958) 211—300.
- HOLL 1971 = HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon, II. BpR 22 (1971) 161—207.
- HOLL 1983 = HOLL I., Középkori kályhacsempék Magyarországon, III. ArchÉrt 110 (1983)
1. Így A. WALCHER-MOLTHEIN az ausztriai anyag folyamatos közlései során, vagy K. Frei, Anzeiger für Schwizerische Altertumskunde 33 (1931) 73 ff., egy svájci tartomány kályhacsempéanyagának rendszerezésekor.
 2. Az ilyen adatok kritika nélküli használata eredményezi azt, hogy egy svájci csempecsoport különböző lelőhelyekről előkerült darabjainak kor meghatározása 1450—15. sz. utolsó negyede közötti évtizedekre húzódik szét.
 3. Hazánkban ugyanez az esztergomi és a visegrádi palota műemléki feltárása során előkerült gazdag leletanyag feldolgozatlan és restaurálatlan maradt. SZABÓ K. és GARÁDY S. ásatásai és feldolgozásai jelentették az első lépéseket tárgyunkunkban.
 4. A technológiai és stíluskülönbségek figyelembevételével sikerült a korábban egy műhelynek meghatározott budai Mátyás-kori csempeanyag szétválasztása, négy különböző műhely, köztük három külföldi bemutatása: HOLL 1983.
 5. Már E. VOGT, Der Lindenhof in Zürich (Zürich 1948) 25—27, 208—214, felhívta a figyelmet a másolatok összevetésének lehetőségére, sajnos ezt a svájci anyagon azóta sem végezték el.
 6. HOLL 1971, 172. l. táblázata.
 7. Már SZABÓ K. megpróbálkozott a kályhák vázlatos rekonstrukciójával; az egyszerűbb falusi típusokkal az újkori néprajzi anyag vethető össze. A krakkói vár kályhájának modell-rekonstrukciója volt az első sikerült kísérlet, de ezt csak 1960-ban publikálták: M. PIATKIEWICZ-DERENIOWA, Kafle wawelskie. Studiow do Dziejow Wawelu, Tom. 2. (1959) 56—57. Az első öt magyarországi kályharekonstrukció: HOLL, 1958.
 8. Már korábban bizonyítottuk, hogy a Zsigmond-kori udvari műhelyek tevékenységében megszakítások, mesterváltozások okozzák az egymástól eltérő stílusú alkotásokat, de ugyanúgy az Anjou-korszakban is. HOLL, 1958, 228; HOLL 1971, 172. Állandó udvari műhely tehát nem volt.
 9. HOLL I.: Regensburgi középkori kályhacsempék. ArchÉrt, 107 (1980) 41.
 10. Holl, op. cit. 40.
 11. HOLL 1983
 12. ORTVAY T.: Pozsony város története, II. (Pozsony, 1903) 189. — Egy korábbi adat (1444, 1449) a városháza kályháját szállító bécsi mestert említi. Ezt újabban egy meglevő címeres csempe készítőjével azonosítják: HOLCIK, S., Stredoveké kachliarstvo (Bratislava, 1978) 17,9—11. kép. Véleményem szerint a csempe későbbi import, 1480—1520 között készülhetett pajzsformája alapján. Valószínű, hogy Pozsony, Sopron, Buda és néhány dunántúli vidéki lelőhely redukált égetésű mázatlan, reliefdiszes kályhacsempe sorozatában is importok szerepelnek.
 13. A Korvin Mátyás és a reneszánsz kiállításon bemutatott két színes mázas kályhacsempét DÁVID F. egy 1464-ben a soproni városháza számára készített bécsi kályha maradványával azonosította: Schallaburg '82 (Wien, 1982), katalógus 711—712. sz. A csempék technológiája azonban későbbi időre utal.
 14. A királyi palotákban felállított Anjou-kori kályhák egyező csempék kerültek elő Esztergomban (érseki palota) és Budán, a domonkosok kolostorából: K. H. GYURKY, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. (Bp., 1981) Abb. 22.
 15. Keszthely, Balatoni Múzeum; KOPPÁNY T.—SÁGI K.: A kereki Fehérvár története. Somogyi Múz. Füz. 9. (Kaposvár, 1967) 20. képen egy töredék.
 16. M. KOZÁK É.: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. Communicationes AH 1981 183—195.
 17. HOLL 1958, 228. Részletesebben a készülő kőszegi ásatási feldolgozásban.
 18. M. KOZÁK É., op. cit. 186—188. 2—4. kép.
 - 18a. Bajalović, M.—Pesić H.: Keramika u srednjovekovnoj Srbiji. (Beograd, 1981) 132; fig. 162—166, 167.
 19. FELD I. folyamatban levő ásatása.
 20. M. KOZÁK É., op. cit. 5. kép.
 21. GERGELYFFY A.: A várpalotai vár építési korszakai I. VMMK 6 (1967) 259—278; II. VMMK 11 (1972) 243—249; III. VMMK 13 (1978) 103—111.
 22. Ennek egyik eredménye volt, hogy az ásatási feladatokat az évek során mindig újabb régésszel végeztették, így öt kutató váltotta egymást.
 23. G. SÁNDOR M. ásatása: K-i külső oldal, C helyiség 6. árok, D helyiség 4. árok; D helyiség 10. árok; Barbakán — Bakonyi Múzeum, 66. 78. 1—66. 78. 27. leltári számon. — Ezúton is köszönöm az ásatónak hozzájárulását a feldolgozáshoz.
 24. M. KOZÁK É. op. cit. II. rész (sajtó alatt): Vértesszentkereszten is előkerült a rozettás csempetípus, de ásatója máshogy keltezi.
 25. HOLL 1958, 251. l., 59—60. kép: sasos címeres csempék a IV. csoportból és kisebb másolat.
 26. HOLL I.: A kaposzentjakabi kályhacsempék. Somogyi MK 2 (1975) 209, 214. térkép; régebről ismert darabok HOLL 1971, 183—184.
 27. MAGYAR K.: Az ötvöskönyi Báthori-várkastély. Somogyi Múz. Füz. 18 (1974) 46—47, 41. kép. Szerző és mások véleményével ellenkezőleg ez a pelikán nem a Rozgonyi vagy Batthyány család címerét jelenti; e kályha csempesorozatában vallásos szimbólum. L: HOLL I.: Heraldikai megjegyzések. ArchÉrt 111 (1984) sajtó alatt.
 28. B. SZATHMÁRI S.: Előzetes jelentés . . . ArchÉrt 101 (1974) 47. U.ő: Kályhacsempék a tatai várból I. (sajtó alatt)
 29. B. M. SZÓKE—E. T. SZŐNYI—P. TOMKA: Ausgrabungen auf dem Käptalandomb in Győr. MittArchInst 8/9 1978/79 (1980) 140—141, Tf. 84.
 30. HOLL I.: Somogyi MK 2 (1975) 215.
 31. PAMMER N.: Rég. Füz. 21 (1968) 57; 22 (1969) 75; 23 (1970) 80—81. A feldolgozatlan leletanyag a Bakonyi Múzeumban; a beszámolómban a leleteket nem említi meg.
 32. Külföldön, így Cseh- és Morvaországban is a másolatok és közvetlen hatások dominálnak. Eredeti kályha csak egy cseh várban, egy morva várban és Brnóban mutatható ki: HOLL 1971 és P. MICHNA, FolArch 25 (1974) Abb. 6.

KACHELN IN TRANSDANUBIEN
(Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert)

Die Einleitung handelt über die Forschungsgeschichte der Kacheln' und über die Verarbeitungsmethoden. Es ist möglich festzustellen, dass früher — da die Definition der alten Funde ungewiss war, vor allem die kunstgewerbliche Definition — ein Fund im allgemeinen definiert worden ist, und da waren die stilkritischen Methoden eben so ungewiss. Erfolge, die begreifend waren, sind die Kachelöfen gewesen, die im Ganzen zurückgeblieben sind. Schwierigkeiten hatten wir aber da darum, weil wir solche wenig gefunden haben. Als sich die mittelalterliche Archäologie entwickelt hat, haben wir Möglichkeiten gehabt neue Methoden zu gebrauchen: die ganze Sammlung zu untersuchen, die Hilfe der stratigraphischen Angaben, die Angaben der Fundortgeschichte. Bei den Ausgrabungen an dem Palast in Buda haben wir bei der Funduntersuchung die neuen Methoden mit technologischen und typologischen Untersuchungen ergänzt, und die auf diesem Wege erreichten Gruppen haben wir mit heraldischen und ikonographischen Angaben definiert.

Die im königlichen Hof in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts aufgestellten Kachelöfen haben wir in fünf Gruppen geteilt. Jetzt können wir mit Hilfe der neuen Angaben unsere in Transdanubien bekommenen Erfahrungen ergänzen. In Bezug auf die neuen Funde muss ich da die in Várpalota gefundenen Stücke erwähnen: der grösste Teil davon gehört in die I.

Gruppe (die daher gehörende Budaer Kachelöfen sind zwischen 1408—1415 hergestellt worden). Zu den schon bekannten Typen (3—6. Abb.) gehören neue unbekannte Type (7—10. Abb.) Die technologischen Eigenschaften sind die selben (Kachel, Glazur, Farbe). Es kann sein, dass die Hofwerkstatt inzwischen neuere Lieferungen gesucht hat, und damit hat sie ihren Motivschatz ergänzt. So ist es möglich geworden, dass sie die Kachelöfen nicht ganz der alten Form nach hergestellt haben. Die sind aber nur einige Jahre jünger, als die vorigen. Neue Stilunterschiede sieht man an den neuen Negativen. Die sind vielleicht schon den Positiven nach des alten Meisters hergestellt worden; oder haben sie diese irgendwo erworben. — Nur die Definition zweier Kachelstücke ist ungewiss. (13. Abb.)

Dass die ritterförmigen Ofen von der Werkstatt aus in Transdanubien geliefert worden sind, dazu haben wir Angaben in Várpalota (16. Abb.), bei Miklós Ujlaki, der für König László V. ein treuer Diener gewesen ist. In anderen Festungen finden wir dazu auch Beweise, und ausserdem noch in zwei städtischen Häusern (Sopron, Győr). Ein Ofen war im zisterzienser Kloster in Piliszentkereszt (Abb. 15.). Den neuen Funden nacht ist es zu beweisen, dass die Lieferungen ausser Transdanubien in der Böhmen und in Mähren zu finden sind.